

ИСТИН
АДЫВЫС
ОДУВУС ХОЛУВУСТА

Кызыгааржы
Кыргыз
оглу

Уругларның
чурулга
мөөрейи

155 (18582)

25 чылдың
үет 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

mtuva@mail.ru
mtuva@yandex.ru

дар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
декабрь

18

четверг

Тываның Баштыңының ажил-албаны

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ДОЛУ АЖЫГЛААРЫ ЧУГУЛА

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол биле Кызыл кожуунунуң чагырга даргазы В.Ендан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дүүн Кызыл кожуунунуң актив-биле ажилчын ужуражылганы эрттирген. Ужуражылганың сорулгазы — республика Чазааның социал-экономиктиг хөгжүлдээринин айтырыгларын иинитпирлээринин аргаларын кожуунунуң удуртукчуларынга аныштырары база муниципалдыг тургузулганың турнунда турар сорулгаларны тодарадыры.

«Ол сорулгалар республика Баштыңының Дээди Хуралга Айыткалында нитизин-биле тодараттыг, ынчангаш Кызыл кожуунга хамааржыр тодаргай чүүлдер дугайында чугаа болур» — деп, Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

МОСКВА-БИЛЕ ХАРЫЛЗАА САЙЗЫРААР

Садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культурулг кады ажилдажылга дугайында Москва хоорайның чааа-биле дугуржулганың төлевилелин республиканың Чазаа деткээн.

Ооң төлевилелинде садыгны болгаш сайгарлыкчы чорукту, инвестиция ажил-чорудулгазын сайзырадырының, көдээ ажил-агыны, эртемни болгаш өөредилгени, кадык камгалалын, чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларын, культураны болгаш спортту, аныктар болгаш социал политиканы хөгжүдеринин айтырыглары кирген.

Кады ажилдажылга дугайында ол дугуржулга 2009 чылдың февраль 4-те чарган, хуусаазы бо чылын эрткен дугуржулганың солуур. Тываның болгаш Москваның аразында мурнунда чарган ол дугуржулганың күрүнениң аныктар политиказынга, чонну ажилга хаара тутарында болгаш аныктарның болгаш студентилеринин билинин деңгээлин бедидеринге, уругларның чайгы дыштанылганын организастаарында хамаарышкан дыка хөй хемчеглерни кады эрттирерин көргөн.

2010 чылдың май 12-де Ада-чуртун Улуг дайынының Мөгейин даанда Төп музейинге «Тыва 1941-1945 чылдарда Ада-чуртун Улуг дайынының чылдарында» деп көжүп чоруур делгелгени

организастаан, ол найысылалдың чурттакчыларының болгаш аалчыларының улуг сонургалын болдурган.

Москвада «Гипрогор» ААН Кызыл хоорайның чигине планын ажилдап кылган, чурттуң найысылалының төлевилел организациялары Тываның көдээ черлеринин чигине планнарын тургузарында идепкейлиг киришкенер.

2014 чылдың сентябрьда Москвада Тыва культураның хүннери эрткен, ону Тываның болгаш Россияның демнежилгезинин 100 чылынга тураскааткан. Аңаа «Тыва-үелеринин маңында» деп улуг хемчээлдиг делгелгени организастаан.

Бурятиядан, Калмыкиядан болгаш Тывадан келген ламалар ноябрь 4-те Москваның Мөгейин даанга Будда хүрээзинин таваан салганнар. Ону Улуг Тиилелгениң 70 чылынга уткуштур тудар. Россияның найысылалында ол хүрээнин таваан салырының езулалында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен.

Москва республикага кадрлар белеткээр чер болуп артпышаан. Бюджет олуттарын тускайлаарының дугайында Москваның дээди өөредилге черлери-биле керээни Тываның өөредилге болгаш эртем яамызы чылдың-на чарып турар. Кадык камгалалында хамаарыштыр эртем-шинчилел ажил-чорудулганын найысылалдың медицина албан

черлери-биле кады чорудуп турар, республиканың эмчилери мергежилин аңаа бедидип келген.

Чаа чардыг дугуржулганың төлевилелинде регионнар аразының тургустунган харылзааларын улам ыңай сайзырадыры көрдүнгөн. Садыг-экономиктиг харылзааларга хамаарыштыр биче болгаш ортумак бизнестин ээлеринин аразында ажил-херекчи харылзааларны калбартыры, продукцияның, калбак хереглел барааннарының чедирилгезин организастаары, инвестиция болгаш инновация ажил-чорудулгазын боттандыраары, даштыкы капиталды хаара тутары дээн ышкаш чүүлдер кирген.

Тудуг талазы-биле программаларны болгаш төлевилелдерни ажилдап кылырынга республиканың организацияларында дузаны Москваның девискээринге чедирер. Республикага дээди эртемниг кадрлар белеткээри-биле чергелештир оларны өөредилге соонда магистратура, аспирантура болгаш докторантура организацияларында билиг чедип алырында дуза чедирери көрдүнгөн.

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле 2015 чылда Москвага Тыва Республиканың хүннерин, Тывага Москваның хүннерин эрттирерин көргөн.

gov.tuva.ru-дан

ЕЛКАЖЕ

«АЪТТАНЫПТАР»

Декабрь 28-те Кремльге РФ-тин Президентизи В.В.Путинниң даалгазы-биле Россияның булуң бүрүзүнден келир бичи уругларга елка болур. Тывадан 12 бичи уруглар 3 тускай үдекчилик декабрь 23-те ынаар «аъттаныптар».

Президентинин елказынче баар школачылар — кожуун, республика чергелиг мөөрейлерге, маргылдааларның чаңгыс эвес удаа тиилекчилери-дир. «Кайы-даа эртемнерин олимпиадаларында киришкеш, бир-ийи дугаар черлер ап турдум, ынчангаш Президентинин елказынче баар ааскежиктиг болдум. Чогул Москва хоорайже оон мурнунда барып турган мен» — деп, Барыын-Хемчик кожуунун Бижикиг-Хая ортумак школазының 6-гы класының өөреникчизи Чаян Чадамба улуг өөрүшкү-биле чугаалады.

ТР-ниң лицей-интернадының өөреникчилери Евгения Шимит-оол, Озлун Бимба, Бии-Хем кожуунун Тарлаг ортумак школазының өөреникчизи Чаяна Кончук, Бижикиг-Хая ортумак школазының өөреникчизи Чаян Чадамба, Р.Кенденбил аттыг уран чүүл школазының өөреникчилери Алдар Саая, Даяна Хомушку, Кызыл хоорайда №5 гимназия школазының өөреникчизи Айлаң Достай, Ак-Довурак хоорайның 1 дугаар школазының өөреникчилери Диана Күжүгет, Менди Ооржак, Кызыл хоорайда кадет школазының өөреникчизи Намсарай Сараагай, Тес-Хем кожуунун Самагалтай ортумак школазының өөреникчизи Баазанчав Натпит-оол, Кызыл хоорайның 1 дугаар школазының өөреникчизи Адаш Хомушку олар 2014 чылда өөредилгеге, спортка, уран чүүлге шылгарааш, РФ-тин Президентизинин елказынче баар аас-кежиктиг болганнар.

Аян-чорук үезинде уругларга өске-даа солун хемчеглер көрдүнгөн. «Измайлово» концерт залында «Белка и стрелка» деп ыры-хөгжүмнүг оюн-тоглааны, «Мосфильм» кино-студиязын, ужу-дукчуларның мемориалдыг музейин бичи уруглар көөрлер.

Декабрь 15-те ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы Владимир Монгуш шилиттинген уругларны ада-иези-биле кады келдирткеш, хуралды эрттирген. Президентинин елказынче баар аас-кежиктиг болганы дээш школачыларга байырын Владимир Монгуш чедиргеш, узун орукка бичи уругларның ада-иезин солуп, кады чоруур үдекчилерни ада-иелерге, уругларга таныштырган. ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының специализи Надежда Тюлюш, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының бичи уруглар эмчизи Олчанай Шоюн, полицияның инспектору, капитан Любовь Кыжынгаа олар уругларны үдеп чоруур.

Айдың ОНДАР.

Тываның Баштыңының Айыткалынга хамаарыштыр үзел-бодалдар, санал-оналдар

Чылгычы Ондар, ТР-ниң даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентилелиниң директору:

— Тываның Баштыңының Дээди Хуралга айыткалын кончук кичээнгейлиг дыңнадым. Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг харылзаалары-биле ажылым холбаалыг болгаш Моол, Кыдат дээш Азия чурттары-биле экономиктиг харылзаалар дугайында Айыткалдан чугула чүүлдерни билип алдым. Барыын Сибирьниң газын Кыдаттың Синьзян-Уйгур автономнуг районуна «Алтай» деп хоолой шугуму-биле Россия чедирер деп турарын Шолбан Валерьевич дыңнаткаш, ол газ шугумунга Тываны кожуп болур аргалары бар деп чугаалады. Ону боттандырамы ам дээрзинде чүгле планнар-даа болза, оларны Тывага ажыктыг болдурар дээш, «Газпром» компания-биле ажылдаар деп турарын дыка чүүлдүгүнер-дир мен. Россияның экономиктиг харылзаалары болгаш эрге-ажыктары Мурнуу Азия чурттарынче чайлы бергенде, ооң херек кырында боттаны бээр аргазы бар боор. Аңаа ТР-ниң даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентилели база үлүүн кириери чугаажок.

Болат-оол Куулар, Чөөн-Хемчик кожуунунун чагырыкчызының оралакчызы:

— Тываның Баштыңы Дээди Хуралга Айыткалынга Даа кожуунунун 250 чылын 2015 чылда демдегледип эрттирериниң дугайында чугаалады. Бурунгу Тываның Даа кожуунунун, амгы Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл дээш бо улуг кожуунунун девискээринге кирип турган өске-даа кожууннарның чурттаачыларына ол өөрүнчүг медээ болду. Ооң кол организатору Чөөн-Хемчик кожуун боору чугаажок. Организастыг комитет бистиң кожуунда тургустунган. Даа кожуунунун 250 чылынга белеткел эгелей берген деп чугаалап болур. Кожууннарның, ямыларның болгаш хөй-ниити организацияларының удуртулгалары-биле белеткел дугайында чугааны чоруда берген бис. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилели аңаа база көскү черни элээр, ооң киржикчилери боттарының эң тергиин дээн продукциязын делгээр, садып-сайгарар. Даа кожуунунун 250 чылы чүгле төөгүнүн байырлалы эвес, Тываның хөгжүлдезиниң байырлалы апаар-дыр.

Айыткалга Шолбан Валерьевич бо кожуунунун Тываның төөгүзүндө улуг уjur-дузазын демдегледип. Ол чүгле Даа кожуунунун байырлалы эвес, а бүгү Тываның байырлалы болур уjurлуг.

Чечекпен Сиирин, пенсионер:

— Тываның Баштыңының Айыткалы болур деп дыңнааш, сонуургап келдим. Кара-оол Дарганың Айыткал кылган черинче мени та кириер, та кирибес деп бодаан мен. Хостуг кирип келдим. Дыка амырадым. Мен ышкаш бөдүүн кижилерни кирип турары эки-дир. Даргавыс бодунун чугаазына дыка чугула айтырыгларны көдүрдү. Коммунал ачы-дузазының шынарын экижидериниң дугайында ооң бодалын деткиир-дир мен. Эң ылаңгыя пенсионерлерге ол берге айтырыгларның бирээзи. Бажыңга кран дээш, бир-ле чүве үрелип каарга, кылдыртып алыры дыка берге. Коммунал акшазын эң ак сеткилдиг төлөп турар кижилер пенсионерлер-ле болгай бис. Даргамга ажыл-ижинге чедишкенин күзедим.

Светлана Тамдын-оол, Тожу кожуун чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы:

— Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Айыткалында көдээниң амыдыралынче улуг кичээнгейни угландырганын чүүлдүгүзүнүп дыңнадым. Ылаңгыя полицияның участок төлээлерин ажылдап турар черинге быжыглар дээни дыка шын. А тус чер чагыргалары оларның ажылдаарына эптиг байдалдарын тургузуп, чурттаар оран-сава тудуп алырынга чер участогун аңгылап бээр дугайында эгелээшкени — чөптүг эгелээшкени. Бистиң Тожу кожуун сумуларга чер участоктарын тускайлааш, албан-хаакчының бажынын тудуп алырынга ыяш-биле хандырап дугайында айтырыгны ам ажылчы байдалда чугаалажыр бис. Ынчангаш «Участок шагдаазыңа бажың» деп төлөвилелдин конкурзунга кирип, акшаландырышкынны ойнап алырын чедип алыр бис.

Сергей Куулар, Өвүр кожуун чагыргазының даргазы:

— 2014 чылдың кол-кол түңнелдерин үндүрүп тура, чаа үнер чылдың сорулгаларын салып, чаартылгаларны сүмелеп кириген угландырышкыннарны ажыл-чорудулгага ажыглаары-биле демдегледип алдым. Кызыгаар кожууннар, ооң аразында Өвүр кожууну, Моол күрүне-биле виза чок эрттирилге чурумун киригени-биле бурунгаар хөгжүлдезинге чаа аргаларны алыры шын. Чүге дизе кызыгаар чоогунун садыглажышкынынга амгы үениң негелдезинге дүүшкен объектилерин тудуп, культура болгаш ажыл-агыйжы харылзааларны калбартыр бис. Муниципалитеттерниң ажыл-чорудулгазының тускай демдектери-биле тиилекчи болган кожууннарның арга-дуржулгазын ажылга ажыглаар. Үндүрүлгелер чыылдазын көвүдөдип, ону тус черниң чонунун чаагай чоруунга ажыглаарын чедип алырын күштелдирер бис.

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ДОЛУ АЖЫГЛААРЫ ЧУГУЛА

(Төнчүзү.

Эгези 1-ги арында).

2013 чылдың түңнелдери-биле биче болгаш ортумак бизнес бүдүрүлгелериниң санын көвүдөдир талазы-биле эң эки көргүзүлгелерни чедип ап, чыл дургузунда чаа чуртталга бажыңнарын кириерин ийи катап улгаттырып, тус черниң бот-башкарылга органның үре-түңнелиниң рейтингинде кожуун мурнуку одуругда. Ажыл-чорудулганың өске-даа угландырышкыннарының талазы-биле элээн хөй чедишкенин чедип алдыган.

Ындыг-даа болза хоорай чоогун муниципалдыг тургузугунун ам-даа чедир ажыглаттынмаан курлавырлары бар, ооң социал-экономиктиг күчүзүнүн ажыглалы долу эвес.

«Ылаңгыя кожуун бодунун үезинде республика төвүнүн чер ажылдыг куржаа турган. Ындыг турган болгаш ындыг болур дээрзинге бүзүрээр мен» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Черби суурда кат-чимис өстүрер черни, Кара-Хаак суурга ногаа аймаа бүдүрерин катап сайзырадыры-биле хемчеглерни алыры чугула. Кызыл чоогунда турар болгаш, оларга саарылга

хуу. Ынчап кээрде, бо талазы-биле кылыр уjurлуг ажыл-иш улуг.

Үнер чыл бүгү-ле талазы-биле белен эвес чыл болур. Санкциялар, нефть өртээниң чигээри болгаш рубльдин үнезиниң кудулаары албан.

Ындыг-даа болза сандараашкынның эки талазы база бар, хөгжүлдениң чаа аргаларын ол тургузуп турар. Тывада ындыг аргалар бар, ынчангаш оларны ажыглаар херек. Ылаңгыя Сибирьниң 12 регионунун аразындан бистиң республика күрүнеге эң-не эвээш өрелиг, саң-хөө талазы-биле байдалы быжыг. Ол, бодунун ээлчээнде, инвесторлар хаара тударынга немелде идигни берип турар.

Аргалар бар, ынчангаш оларны дилээр чугула. Ону кылырда, чүнүң-даа мурнунда, күзел, чүткүл, тодаргай сорулга херек.

«Кол чүүл — боттарыңа быжыглаттынган участогунга үзүктелишкени чок ажыл-чорудулганы хандырып шыдаар кадрларны дилеп тып, оларны шын хуваары болур» — деп, республиканың Баштыңы демдеглээн.

Бар аргаларны боттандырамының ийиги кол чүүлү — сеткил-хөөнүг турушту хевирлээр. Республиканың чурттаачы бүрүзүн амыдыралды эки талазынче өскерттип болур дээрзинге бүзүредип, тодаргай болушкун бүрүзүндө боттут, көскү түңнелдерни бээр күштерни ажыглаар тодаргай черни тывары чугула.

Республика Баштыңы кожуун болгаш суурлар чагыргаларының кичээнгейин үш дугаарында угландырган чүүлү — «акша-хөреңгиниң шаа-биле чурттаарын», канчап-даа тургаш, чедип алыры. Өскээр чугаалаарга, эвээш акша-хөреңги-биле ол-ла болгаш оон-даа улуг сорулгаларны шийтирлеп өөренир херек.

Камнаашкынның кол үндезини — үре-түңнел чок чарыгдалдарны кызылары болгаш хереглелдерни эвээжидири. Ол ышкаш бюджеттин орулгалыг кезээн улгаттырар дээш ажылдаар апаар.

«Бистиң мурнувуста турар сорулгаларны шийтирлээр бүгү-ле бар курлавырларны мөөңнээрден, сорулгаларның чаңгыс аайындан болгаш чонун демниинден хамааржыр. Эрге-чагырганың шупту деңнели чугаалажырынга ажык болур уjurлуг. Хамааты ниитилелдин бар институттарын долу хемчээлге ажыглаар херек» — деп, Шолбан Кара-оол айыткалды.

ТР-ниң парлалга албаны.

кылыры белен болур. Амдыызында хоорайның садыгларда чимис база ногаа аймааның хөй кезин өскээрткен эккелген, ооң кадында шынары эки эвес. Кожуунга «Енисейская» куш фабриказының ажыл-агыйларында үнүш өстүрерин сайзырадырынга, тараа өртээн таарыштыраарына эң улуг хереглечки ажыл-чорудулгазы болур уjurлуг. Олче тус черниң бот-башкарылга органны амдыызында эвээш кичээнгей салып турар. Республиканың боттун бүдүрген эди-биле хандырылганы чүгле 62

«Кадыкшыл маршруду» төлевилел

БИСТИҢ КАДЫЫВЫС — БОДУВУС ХОЛУВУСТА

Бодап-бодап кээрге, кижини кадыкшылындан эрткенге чок. Эшкедеп-ле чоруур бениниг амыдыралывыста кадыывыс дугайында тоолуудаар эвес бис. Кандыг-бир арыгга туттурупкаш, ынчан арын бодавасты бодап, конумну аа, кадыым дугайында ол-ла сагыш салбайн чораан кижини боор мен деп эмчи-домже маңнап, лама-хамнарга эзин чалбарып чеде берген турар бис. Кижиниң кадыы-ла ки болур болза, арткан чүве айлажы бээр деп бо-ла чугалажыр болгай бис. Ол-даа ын.

Чоннуң кадыкшылының дугайында сагыш салышкын — үрүне политиказының эң чуула сорулгаларының бирээзи. Кижилерниң кадыын камгалаанынче, аарыгларны болдургазынче угланган янзы-бүрү емчеглер доктаамал алдынып турар. Ооң чижээнге бүгүнииниң диспансеризациязын, алас шинчилгелерни, кадыкшыл маршруттарын көрүп болур. 2014 чылда Тывага «Кадыкшыл маршруду» деп төлевилел ажылдап эгелээн болгаш бо үе дургузунда эмчи бригадалар республиканың шупту кожууннарын эргип-кезээн. Бедик мергежилдиг кезер эмчи, карак эмчизи, уролог, ортопед, педиатр, невролог, кардиолог, отоларинголог, пульмонолог, терапевт, эндокринолог дээш, өске-даа тускай специалист эмчилер диагностика аппаратуразы-биле дериттинген ийи улуг КамАЗ машиналарга ырак-узак кожууннарның чурттакчыларын хүлээп ап, хөрек, чүрээш шинчип, УЗИ дамчыштыр ишти ки органнарын хынап көргөн.

Суурлар чурттакчылары безин келген эмчилерге хынаттырып алыр аргалыг болган. Сууржулар чүгле аарып-аржаанда чедер дээрден башка, кожуун төвүнүн эмчилеринге албан-биле барып турбас болгай. Ынчангаш «Кадыкшыл маршруду» көдээ чонга кончуг дузалыг болган.

«Он ай иштинде бо губернатор төлевилелин езугаар республиканың 17 кожуунунче үнүп, 15 муң ажыг кижини шинчээн бис» — деп, Кадык камгалал яамызының эмнээш-кин килдизиниң начальниги Олег Николаевич Сим чугаалады. «Кайы кожуунда чоннуң кадыкшыл байдалы чүгээр болуп турарыл, кайызында шоолуг эвезил?» деп айтырымга:

«Кайызында-даа колдуу дөмей» дидир. Бо үнүүшкүннер үезинде илереттингени чүлдизе, кожууннар чурттакчыларында эң хөй таваржып турар аарыглар — хан эргилдезиниң системазы, ижин-баар, карак, кулак, боостаа, думчук, уруг савазының аарыглары болуп турар. 378 кижиге бедик технологиялыг медицина дузазы хөрек. 2570 кижини хоочураан аарыгларлыг.

Хан эргилдезинде үрелиш-кин дээрге, дыка хөй тываларның ханының базышкынының улуу. Моон ужуң чүрек-дамыр аарыы, инсульт, инфаркт тыптып болур айыыл бар, чүрек, бүүректерниң ажылдаарына багай салдарлыг. Ханывыс базышкыны чүге улугул? Ооң чылдагааннары эңмежок хөй. Кара угаан-биле бистиң

билип чоруувус — тывалар дагыл бедик девискээрниң чурттакчылары, агаар-бойдузу изиг-соок каккылаашкынныг болганындан бо байдал кижилерниң кадынга дыка-ла салдарлыг хире. Оон аңгыда дустуг шай ижер, чагылыз чир чачыл база бар. Хоралыг чаңылдар — таакпылаар, арага ижер, ижип-чип турар аш-чемивистиң шына-

эмнээш-кин килдизиниң консультантызы Олчаңай Анаольевна Шокун-биле чугаалашкан бис. Төлевилел эгелээнден бээр эмчилер 10402 уругну шинчип, кожууннарже 40 үнүүшкүннү кылган. Ажы-төл база улуг улустан эвээш эвес аарып турары илерээн. Бичии-лерниң аразында кили четпес, арган-дорган, чолдак уруглар хөй — витаминер четпези-

га, уруглар агаар дамчыштыр халдавырлыг микробтарны белен чыпшырып алыр.

Элээдилер аразында семис уруглар база бар. Ооң чылдагааны — шын эвес чеменилгеде, уругларның телевизор, компьютер мурнунга хөй олуруп турарында, күш-культура, спортка туралыг эвезинде. Олчаңай Анаольевна уругларда бар аарыгларны нарыыдаашкынче шилчитпейн, шуптузун эрте дээр эдип ап болурун онзагайлап чугаалады. Ынчангаш ажы-төлүнүң кадыкшылынче сагыш чооваашкын, уруглары дээш харысалга ада-иелерге кол онаажыры билдингир.

Черле ынчаш кижини бүрүзүнүң кадыы — ооң бодунуң холунда. Кадыын камнавайн, хоралыг чаңылдардан адырылбайн чорааш, ол ышкаш озал-ондактан, ылаңгыя бистиң эр улзуувус өске оранче эрте чоруп турары чүден-даа артык хомуданчыг. Угунда-ла эвээш санныг тыва чон-дур бис, ооң кадында бодувусту камнавазывыска канчап болурул?

«Кадыкшыл маршруду» деп төлевилел чаңгыс бо чыл-биле кызыгаарланмас, кыш намдап, бичии чылыг бээрге-ле, ол уламчылаар дээрзи чугаажок. Тускай мергежилдиг специалист эмчилер чедишпес ырак-узак Тожу, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Тере-Хөл дээн ышкаш кожууннарда ооң ажык-дузазы кайы хире улугул дээрзин чугаалавааска-даа, билдингир. Кол-ла чүве — эмчилер сээң ооң-моон аарыг-дыр деп то-дарадырында эвес, а шинчип көргөш: «Кадыың-даа тулгандыр, эр хөй» — деп мактап чугаалаарында. Каң кадыкшылывыс шуут тулган эвес-даа болза, оода эки байдалдыг болзун дээш боттарывыс кызып, кадыывыс камнаарынче сагыш салбас болзувусса, өске кым-даа ону камнап берип шыдава.

Надежда ЭРГЕП.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

Диштер кадык болзун

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлевилелиниң республиканың девискээринде боттанып эгелээнин көскү чижектер хөйү-биле бадыткап турар. Төлевилелдин ачызында кожуун-сумуларда ажыттынып турар хуу сайгарлыкчыларның бүдүрүлгелери чонга ачы-дузазын көргүзүп эгелээн.

Чоокта чаа «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлевилели езугаар Чөөн-Хемчик кожуун-

нуң Чадаана хоорайда «Тун» КХН-ниң диш эмнээр хууда кабинеди ажыттынган. Ооң куратору — Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы. Хууда диш эмнээр кабинеттин байырлыг ажыдышкынынга ТР-ниң Кадык камгалал яамызының база тус черниң чагырга чериниң төлээлери болгаш чурттакчы чон киришкен.

Аныяк сайгарлыкчы Сайзана Владимировна Монгуш диш эмчизи мергежилин Ирдиктин күрүнениң медицина университетинге доо-зуп алган. Мергежилин

аайы-биле хууда ажыл-хөрек ажыдар бодалын амыдыралга боттандыраары-биле өөнүң ээзи-биле, ол база диш эмчизи, кады эгелепкенер.

Аныяк эмчиниң чугаалап турары-биле алырга, диш эмнээр кабинетти шагда-ла ажыдып алыксап турганнар. «Берегдээш-киннер черле турар. Бистиң ажылывыска аңгы өрээл болгаш эге акшаландырышкынга бергелер турган. Ынчалза-даа эгелээн хөреки эчизинге чедирер сорулга күштүг болду. Акша-хөреңги тып алгаш, чээли акша болгаш өөм

ээзи ажыл чок дээш Чонну ажылга хаара тудар төптен дузаламчы акша алырга, каттыштыргаш, бир дугаарында, эмчи дериг-хөрекселин садып алдывыс. Оон чоорту өрээл тыпты бээрге-ле, септелге ажылдары эгелээн. Барык бир чыл дургузунда белеткендивис. Ам бо түңнелинде эмчи ажыл-чорудулгазын чорудар чөпшээрелди холга алганывыс ол. Бистиң ажыл-хөреэвиске дуза-деткимче көргүскен шупту улуска четтиргенивис илередип тур бис. Кол сорулгавыс — чонга диш эмнээр талазы-биле шынар-

лыг дуза көргүзери. Чоннуң диштери кадык болгаш тун дег ак болзун деп күзээр-дир мен» — деп, Сайзана Монгуш өөрүшкүзү-биле үлешти.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлевилелиниң боттанылганы-биле ажыттынган аныяк эмчиниң хууда диш эмнээр кабинеди чүгле Чөөн-Хемчик кожууннуң чурттакчыларынга эвес, харын-даа ол чоок-кавының кожа кожууннарының чону база келир дээрзинге бүзүрел улуг.

Валерия КОНГАР.

Хоойлу-дүрүмге дүүштүр чурттаар

Тыва Республиканың чону боттук чедишкннерлиг, ылаңгыя чаа-чаа тудуглар немежи, төөгүлүг уткашынарлыг Азия төвү деп тураскаалдаа ажитты.

Моон мурнунда «Шын», «Тувинская правда» солуннарга Тыва Республиканың кожууннар, сумулар, хоорайларының чонунун амыдырал-чуртталгазын чижектер-биле көргүзүп бижээн солун-солун чүүлдер удаа-дараа чырыкче үнгенин эки деп демдеглээри чугула.

Ылаңгыя МЧАЭ, колхоз, совхоз үезинде кандыг коллективтиг ажил-агыйлар ажыктыг турганын база буураашкын үезинде Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың апрель 15-те хүлээп алган доктаалы-биле 67 улуг совхозтарның өнчү-хөреңгизин (мал-маганын, техниказын) өнчү үлүү кылдыр бээр, черни «чонга үлээр» деп сүмелзэн доктаал үнген-не болгай. Бо доктаалдың күүселдези Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйына де-дир эгиттинмес коргунчуг улуг каража болганын бүгү Россияның регионнары билер. Кысказы-биле чугаалаар чүве болза, 88 регионнар көдээ ажил-агыйларын ол үеден хевээр арттырып ап, адын чаа тургузушкунга дүүштүр адап алза-даа, өнчү-хөреңгизин үлевейн, эрги хевээр арттырып алганнар. Чаа рынок чадазының көдээ ажил-агыйын улам-на сайырадып, бүдүрүп турар продукциязындан бараан кылып, хаптап-савалап, рыноктарда эки шынарлыг барааннарны садып турарлар.

Далганны Алтай крайдан, сүттү Но-

восибирск, Красноярск, Хакасиядан, ээти Моол Арат Республикандан кири сөөртүп турар бис. Бир талазында, Моолда мал-маган халдавырлыг аарыглыг: бруцеллез, туберкулез, листорез, ящур, оон-даа өске аарыглар бар деп чүвени бистиң республиканың мал эмчилери, дарга-бошкаралар, чон-даа билер болгай.

Амгы үеде Кызыл хоорайның рыногунда Красноярск, Хакасиядан бода мал ээдин безин садып ап турар. Тываның шынарлыг ээтиг малының ээди кайыл? Сүт кылыгларын чүге хөй кылдыр бүдүрбейн турар бис? Кызыл хоорайда суббота санында болуп турар көдээ ажил-агый рыноктарындан чоннун садып ап турары сүт, эът аймааның (дириг малдың), өске-даа садыг барааннарын күрүне хыналдазынга ап турар бе?

Ол рыноктарга:

— мал эмчилери деп тускай эртемниг специалистер келбес, хыналда кылбас, а Көдээ ажил-агый болгаш аыш-чем яамызының, ветеринарлыг лабораторияның, үрезин инспекциязының база өске-даа ол яамыга хамааржыр удуртукчулар, специалистер хыналда кылбайн турар;

— садып алыкчыларның эргезин камгалаар (Роспотребнадзор) федералдыг албан черлеринин удуртукчулары, специалистери келбеси-биле хереглекчилер, бистер бараан садып ап турар улус, бо рынокта садып турар барааннарның шынарын хынаан документиин, оон өртзэн, тускай санитар албанындан алган бижиин, продукция

бүдүрүп турар кижикандыг документ чөпшээрелдиги деп хыналда чок. Бо албан черинин тускай хыналда кылып ажилдавын турары-биле садыг-жылар бүгү барааннарның өртзэн кара туразы-биле өстүрүп турар, чүге дизе ону хынаар албан черлери Тыва Республикада четчир болгаш артар-даа болза, кылган ажылының түңнели чок.

— Тыва Республикада база бир федералдыг албан (УФАС) — монополияга удур албан эргелели катап тургустунгандан бээр 5-6 чыл болуп турар. Бо рыноктарда чижилге канчаар чоруп турарын, монополистер канчаар өртөк өстүрүп турарын шуут хынавас, ол албан черинин удуртукчузу О.М.Долгих бодунун специалистерин бо рыноктарже, районнарже хыналда кылыры-биле чорутпайн турары элдеп, чаңгыс чижек:

— 1 шоодай хөмүр-даш 250 рубль четкен, а ЧЭТ чылыг өртзэн оон-биле улгаттырып, чонну каража-когаралга чедирип, оон уламындан бүгү садыглар, өске-даа черлер бараан өртзэн, ачы-дузазын өстүрген. Кывар-чаар чүүлдер өртзэ мырыңай коргунчуг;

— бараанныг рыноктарда ажыглап турар деңзилерниң хыналдазын (стандартизация, метрология албаны) шуут кылбайн турары-биле рынокка ажыглавас хол деңзизин безин ажыглап, барааннарның деңзизин «аартадып» турар.

Мааа дүүштүр Кызыл хоорай чагыргазы рыноктарны дириг мал-маганны садарда тускай деңзилер-биле хандырбаанындан дириг малдың

өртзэн кара туразында адаары, оон күш-шыдалын, деңгелин хынаар тускай специалистерни тургуспааны-биле чон каражадап турар. Бо хуннерде дириг мал садып-сайгарып турар көдээниң чонунда сумулардан алган хоойлу-дүрүмге дүүшкен документиери четче эвес, ынчангаш оорлап-даа садып турары билдинмес, им-дугаар-даа чок, берге байдалда.

Мал-маган өзээр, ишти-хырнын тыва езу-биле кылып бээр ажилдакчылардан тургузуп, ачы-дузазы дээш телевинин доктааткаш, бо рынокту шын башкарып болур. База бир аарышкылыг айтырыг — «перекупщики» чондан 2 катап чик өртөк-биле алгаш, 2 катап улуг өртөккө садар чорукту шуут үзе шийтпирлээри чугула. Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың яамылары (экономика, саң-хөө, көдээ ажил-агый, харылзаа, оон-даа өске) бо рыноктарны чоннун эрге-ажыына дүүштүр ажилдатпайн турары элдеп бооп турар.

Ынчангаш рынок айтырыгларына база чонга ачы-дуза чедиреринин талазы-биле хемчеглерден ажылдап кылгаш, доктаал-шиитпирден хүлээп ап, бүгү деңгелдин чоннун депутаттарының дузазы-биле хоойлу-дүрүмге өскерилгелерден кирип тургаш, бир дем-биле чонувуска ачы-дузадан көргүзүп көрээлиңер!

Эрес-оол МЕҢНИГ-ООЛ,
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, республиканың көдээ ажил-агыйының хоочуннар чөвүлелиниң кежигүнү.

Салгалың дээш харысалган утпа

Канчап уруглар социал өскүс апарыл? Оон чылдагааннары чүдел? Бо айтырылгарга хамаарыштыр республиканың Херээженнер эвилели чыл санында эрттирер конференциязынга чугаалашкан. Бо чылын ону «төгериң» хевиринге эрттирер турарын «Россияның херээженнер эвилели» хөй-ниити организацияның Тывада салбырының даргазы база ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар агентилелиниң директору Раиса Борисовна Кужугет чугаалааш, 2014 чылда чоруткан ажилдарының отчет-презентациязын кылган, активчилерге шаңнал-макталдарны тывыскан. Социал өскүстер дугайында «ТР-ниң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү» күрүне албан черинин директору Орланмай Куулар база Кызылдың № 5 гимназиязының психолог башкызы Марина Жук кол илеткелдерни кылганнар.

Кандыг таварылгада социал өскүс деп санаттынарлы? Оон кол-кол хевирлери мындыг: ада-иези кайызы-даа чок бүдүн өскүстер; ада-иези уругларындан ойталаанда; ада-ие болур эргезинден казытканда; уругларының кижизидилгезинге киришпейн, интернатче дужаапканда; ада-иезинин чанында-даа бол, оларның дузазын, сагыш човаашкынын көрбейн турар уруглар.

Ада-чуртун Улуг дайынының соонда Россияга өскүс уругларның саны эңдерик турган, а бөгүн «космиктик век» деп адап турарымыс чаартыкчы технологияларның үезинде безин оларның саны эвээжэвээни элдептиг болгаш кайгап ханмас айтырыг болуп турар. Кижик бодаарга, дайын-чаа ышкаш улуг чидириглерлиг берге чылдар эвес, канчаарга-даа, үе-шаг сайыраңгай талаже өскерилген, кижилерниң угаан-медерели, амыдырал-чуртталгазы эрги үелерге бодаарга, каш чада бедик апарган, ындыг турбуже, ам мырыңай социал өскүс чорук деп билишкин тыптып келген.

Шаанда тывалар көшкүн амыдыралдыг чорда, өскүстер айтыры чидиг турбаан, ада-иези «бурганнаан» уруг-

ларны дөргүл-төрелдери боттарының хөй ажы-төлүнүн аразына деңге азырап, өстүрүп каар чораан. Ам ындыг байдал колдуу читкен, бир талада, уруг азырап алырының негелделери база шыңгыы, улус оон түвексинер, шаандагы ышкаш, анаа-ла алгаш азырап алыр деп чүве чок. Өске талазында, өг-бүлениң, мөзү-шынарның, чаагай чаңчылдарның үнелээшкннери чавызаан, чаш төлүндөн ойталаары безин анаа-бир чүве апарган. Ада-ие кижилер бот-боттары аразында алгыжар-чокшур, оон чарлыр, бадыланышпайн иштелир, божуур таварылгалар хөй, чамдыктарның угаан-медерели чедир өспзэн, кижизидилге деп чүве чок, арагалаар дээш ажы-төлүн безин утуптар.

Эрги тываларның ажы-төлү, чеже-даа көвей болза, ада-иезинге дөмөк болу берген улуглары бичилерин азыражып чоруй баар, ол дээрже уруглар кижизидилгезинге дендин эки байдал турган. Ада-иелери база улуг салгалдың дөргүл-төрел кижилери өзүп олурар салгалдары дээш шупту харысалгалыг, уругларны чоннун мерген угаадыгларына өөредир, кезээде чагып-сургаан чоруур. Ам ындыг эвес, чоок төрелдерниң безин үнчүп-киржири, аралажып эдержири биези дег эвес, өскээр чугаалаарга, кижилер аразының харылзаалары кошкан. Арга-жок арагалап чоруур, ажы-төлүн октапкан, бомж чадазында чедип келген кижилерниң төрелдери каяа чок чүве деп? Төрөл аймак кижилер кандыг-даа талага бот-боттарынга дузалажыр, чагып-сургажыр байдал читкен, соондан чоруп олурар салгалдары дээш харысалга дугайында бодавастан, боттарының безин борбак бажын харыылап чадап чоруур.

Кижиниң төлептиг чуртталгазы, ажы-төлү дээш харысалгазы өг-бүледен эгелээр. Шупту чүве долгандыр тудуш. Бир эвес бичии кызын хамык чүвеге өөретпейн, чагып-сургавайн, оон кижизидилгезин тоовайн, арагаже алаагар болза, ол уруг өзүп келгеш база-ла авазының салым-чолун катаптап бо-

лур. Ындыг уруг эрте-ле арага-хымысты ижи, эзирик байдалга тургаш, эр-херээжен харылзааже кирип, эрте божупкаш, оон харысалгазын миннип шыдавас, мээ-медерели ам-даа быжыкпаан, ынчангаш чаш төлүндөн ойталап кааптар. Ол төл, авазы бар-даа болза, социал өскүс апар.

Тывада өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның саны 3933. Оларның иштинде шуут өскүс арткан уруглар база бар. Бүдүн өскүс артарының чылдагааннары билдингир: кижилер озал-ондак ужун, аарыг-аржыктан хорап турар. А ада-иези иелээ, азы чүгле авазы бар-даа болза, хайгаарал чок арткан өскүс байдалдыг уругларның саны шуут өскүстерден көвей болуп турары дүвүренчиг болбас аргажок.

Бо 4 муң чедир сан-түннерин артында мынча көвей ажы-төлдүн салым-чолу туруп турар. Бо чылдың 10 айларының дургузунда безин социал өскүстерниң саны 720 уругга немешкен, эрткен чылдың бо үезинде 312 ындыг уруг турган, өзүлдө — 62 хуу. Оларны ыңай-бээр тургузуп, аайлаар апар: 329 уругну азыралын төлөп бээр хевирге улус ап алган, 69-зу — эки тура хайгааралда, 75-жин — азырап алган, 82-зи — хүлээнилгелиг өг-бүлелерде, 120-зи — «Уруглар бажыңы», школа-интернат дээн ышкаш өскүс уруглар албан черлеринче кирген.

Социал өскүс уруглар эки азыралга, хайгааралга барзын дээш харагалзал органнары ажилдап-ла турар, а байдал өскерилге чок: ада-иезинин хайгааралы чок уругларның саны бадар хамаанчок, өзүп турар. Шуут-ла баш муңгаш долгандырыг. Канчап бо байдалдан ушунарыл? Кандыг арга-хорга барыл? Ха-мык ужур — чеже-даа кыдыындан өске улус, күрүне органнары, хөй-ниити организациялары уругларның салым-чолу дээш кызарга, өг-бүлө кижизидилгези чок болза, байгы күженишкннер хилис болур. Шупту чүве өг-бүледен эгелээр. Ашаа чок-даа болза, ие кижик божуп-төрүп алган соонда, уруунун са-

лым-чолу, чуртталгазы дээш харысалганы бодунун борбак бажына бүрүнү-биле хүлээнип алыр ужурлуг. Уругну күрүне азырап берзин, ол меңээ херек чок дээр хөөннүг болза, чаш кижини чүге божуурл? Ол ойнаарак эвес, дириг кижик ышкажыл.

Арагаже бажын супкаш, ажы-төлүн утуптар таварылгалар кайы хөй. Уругларын эттээр-хыйнаар, аштадыр-суксадыр. Демги-ле ол кижизидилге деп чүве билбес, харысалга чок кижилерниң ажы-төлү боттары ада-ие апаргаш, шак-ла ындыг орук-биле уламчылап чоруп каар: ук-ызыгууру бак, еражок деп билишкин моон укталыр. Кажан-даа кижик бодунун чуртталгазы, бодунун салгалы дээш боду харысалгалыг болур ужурлуг. Кажан-даа өске кижилерге ынчангаш херээ чок: ол сзэн чуртталгаң-дыр, сзэн орнунга кым-даа чурттап бербес. Өг-бүлө тудуп, ажы-төл божуп-төрүп шыдаар болганында, оларны канчап-чооп-даа тургаш, бодун азырап өстүр, эки кижилер кылдыр кижизит, азырадыкчы хөөндөн ушун.

Ажы-төлүн азырап өстүрери, оларны кижизидери — ада-иениң бирги чергеде ыдыктыг хүлээлгези дээрзин Конституцияда, кодекстерде бижип, айтып каан. Херээженнер чөвүлелдери, харагалзал органнары, эрге-чагыргалар, депутаттар шупту демнежи алгаш, ынаныш чок өг-бүлелер-биле, арагалаар кижилер-биле ажылын ам-даа күштелдирери чугула. Эрги үеде, бис бичии шаавыста суурга партия болгаш херээженнер эге организацияларының кижизидилге ажылына ролю дыка улуг турган. Корум-чурум үрепкен, арагалаан, чогуш-кырыш үндүрген кижилерни сайгарып-ла турар чүве эвейикпе. Улус кайы хамаанчок чаңнаарындан сестир турган. Ам дээрже, ажык-чарга сылдап алгаш, чамдык улус уш-баш чок барган, бот-контроль деп чүве шуут билбестзэн. Черле ынчаш шупту чүве кижиниң бодундан хамааржыр. Чырык черге төлептиг чурттап каар, төлептиг салгалдарны арттырып каар дээш кызып-кылайбас болза, кижик деп адын канчап бадыйкаарыл?

Надежда ЭРГЕП.

Эр мөзү-бүдүш

КЫЗЫГААРЖЫ КЫРГЫС ОГЛУ

Коочун кызыгааржы Кыргыс оглу Михаил Сундуй бо бодунун 80 хар юбилейин демдегледип. Ортумак дурт-сынның, анык аныяксыг, чурттагынак бо кижинин чурт-арткен амыдыралы солун.

Ооң шолла ады Орусбай. Аңап-ла, көксүмээр карак-лыг Михаилдин бажының тертери сап-сарыг болгаш астарга дөмейи кончуг кижини. Ай бурунгаар карактарын-кезишкен соонда ол база көөр аргалыг болганын-дыка амыраан.

Михаил 1934 чылда Биини кожуунун Тарлагга Кыргыс Сундуй, Түлүш Такай оларның өг-бүлезинге эмер оглу бооп төрүттүнген. Алары Саспык, Шөмбүл, Баакы, угбалары Сым-ан, Качын, Барыңмаа олар-кады ада-иезинин каш-тын малдажып өскөн. Шко-ла өөренип тургаш-ла, ооң ортка, уран чүүлге сунду-илерээн. Өөрүнден эдер-аржакка, шыдыраага эки-наары-биле, ырлаары-биле талып чораан. Школазын доозуп тура, комсомол кигүнү база апарган.

Аттестатты апкаш-ла, Ми-хил Моол-биле кызыгаарлаш-к Мөңгүн-Тайга кожуунун тур-Аксы суурунун чоогун-кызыгаар заставазына үш-лдың нүүрүндө шериг алба-н эрттирген. Шериг хептиг, орт-сыны хөнү, биезги тенек-туспайы эвес, а эрес, сорукур, кижиг апарган дүүнү кызы-гааржы Михаил Сундуйевич-арлаг оолдарын кайгаткан.

Курлавырда капитан эрге-т кызыгааржы Таңды ком-сомол райкомунун ийиги се-кретары бооп ажилдаан. Ол-нин аныяк-өскени ажилдап-ла, ырлап-шоорлап, танцы-лап, культурлуг дыштанып-ла, културлуг дыштанып-ла, а ол бүгүнү башка-ар кижин Михаил Кыргысович-олбайн канчаар!

Өйлеп-өйлеп өскөн чери-ни-Хеминге бо-ла чеде бээр. Агыштан утунмас бир чүүл-1956 чылда дүжүт чаагай-а болган, кайда-даа тараа-ла, араа! Оран-савага сынышпас-ан тарааны оруктарда бөле-п каан чыдар. Ол чаагай-дүжүттү ажаап аар дээш дүн-үн, уйгу-чын чокка ажил-лап турган бии-хемчилерни-комсомол обкому хүндүлел-кижик-биле шаңнаан.

Оон Михаилди Москвада-комсомолдун дээди школа-ныче өөредип чоруткан. Аңаа-үтле ССРЭ-ден эвес, а даш-кыдан немецтер, кыдаттар, арбаннар, чехтер, поляктар-биле кады ол өөренип турган. Өй билиглерни бээр, кончуг-ыңгыы негелделиг өөредил-ден аңгыда, комсомолдун

Төп комитетинин секретарь-лары, сураглыг Чапайның уруу Клавдия Васильевна дээш, дыка хөй солун кижилер-биле ужуражылгалар болуп турган. Бир ындыг интернационалчы ужуражылгада Михаил эште-ринин дилээ-биле ырлай берген:

«Тываларның хостуг үнүн,
чоргаар ырын
Дыңнавааннар дыңназын
дээш, көрзүнер дээш,
Элег-түрег базымчадан
аңгыжыраан
Эктим бедиин, хөрээм
хостуун ырлап тур мен».

Кажан ол ырлап доозуп-тарга, африкан, бурят, якут, грузин эш-өөрү оон-моон үглөп, хол тудуп, куспактап шаг болган.

Ол школы Михаил доос-каш, Тывазына кээрге, күрү-ненин телерадио компания-зынга корреспондент кылдыр ажилдаары-биле комсомол обкому чоруткан.

Ол үеде аңаа чогаалчы-лар: Екатерина Туктук-оолов-на Танова, Олег Өдербеевич Сувакпит ажилдап турган. Ат-сураглыг чогаалчыларны

Михаил Сундуй комсомолдун дээди школына өөренип турган үези. Москва хоорай, 1960 чыл эгези.

ол саанчы кысты канчап турган кижин сен, Миша?..»

Та ол таварылга чүве, та бижир чүвеге сунду чогу чүве, ажилына чирик дуглап чоруп турда, удаваанда ком-сомол обкомунга инструкторлап

Кезээде тура-сорукур, шиник, хөйүн билер, хөглүг-баштак боорга, чөөн-хемчикчилер Михаилди хүндүлээр болганындан, ол совпартшко-ланы доозуптарга-ла, Чөөн-Хемчик ко-жуунун күчсекчи комитетинин се-кретарына соңгуп алган.

ажылдаары-биле кыйгыртып-кан. Аңаа комсомол обкому-нун бирги секретары кончуг төлөптиг, ажил дээнде амыр-дыжын билбес Григорий Чоо-дуйевич Ширшин, комсомол обкомунун саң-хөө даргазы, чоданы сый орустаар, шоваа, дидим Баир Түлүшович Санчы болгаш өскелер-биле-даа эгин-кожа ажилдап чорааны утун-дурбас.

Михаил Сундуйевич — ынчан Чөөн-Хемчик комсомол райкомунун бирги секретары. Каяа-даа ажилдап чорда, курлавырда капитан эргелиг дүүнү кызыгаар-жы арга-дуржулгазы өмөк-дөмөк болурун Михаил билип каан. Ол үеде конторага эвес, малчын-нар турлаглары, тараа ажаа-ган, сизген кескен хову-шөлге даргалар чон-биле эгин-кожа ажилдаар турган. Оон кезээ-лерде комсомолчу бүрүзүнүн чүгле фамилиязы эвес, а адын, сакты аарак, мактап ийикпе, «Шагар-оът-биле шап» турган чалыы назынның динмиттиг үезин Михаил чылыы-биле сактыр.

Ынчан кожуунун шупту суурларындан ыр-шоор, кат-кы-иткилик, спортка күжүн ше-нежир дээш келген аныяктар фестивалы нептереңгей турган. Ындыг фестивальдарның бир-рээзинге оран-шоваа, орус-таар, тывалаар, ырлаар Ва-ля-биле Михаил душкан ояар

ол-ла олчаан ону салбайн барган.

Сөөлүндө ба-рып, Ээрбек чурт-тук ол кыс Михаил-дин эргим ынак эжи, эл-хол болур чөлөнгичи, Леня, Витя деп ийи оглу-нун авазы Вален-тина Викторовна Сундуй ол болган. Кызылдың башкы институтунун доо-зукчузу, фило-лог башкы Чадаа-на, Туран школа-ларына орус дыл, литература баш-кылап чораан. Ооң карак кызыл, төлөптиг ажилы-ның үрө-түннели — улус өөредилге-зинин тергени атты-чедип алганы. 1980

чылда улуг хан базышкынындан чартыктааш, авазының чок аларга-ны өг-бүлөгө улуг чидирг болган.

Кезээде тура-сорукур, шиник, хөйүн билер, хөглүг-баштак боорга, чөөн-хемчик-чилер Михаилди хүндүлээр болганындан, ол совпартшко-ланы доозуптарга-ла, Чөөн-Хемчик кожуунун күчсекчи комитетинин секретарына соңгуп алган. Машина-балгат арай чедишпес ол үеде аъттыг, чадаг-даа Чөөн-Хемчиктин хөй суурларын кезип, мал-маган, тараа ажаалдазы, сизген кезил-дези дээш шыдамык ажилдап турганнар. М.К. Сундуй пен-сияже үнүгө төрзүн черинге Бии-Хем партия райкомунун агитация, пропаганда килди-зинге, а ооң соонда пенсиялай бергеш-даа, Туранга Бии-Хем-нин кожуун судунга суд күү-секчизи бооп ажилдап чораан.

Амыдыралда каалама, дески чүве чок. Ол ийи оглу, кадайын чидирзе-даа, амы-дыралдың бергелерин шыда-жып эртип, бүгү-ле чаа чүүлду сонуургап, кижилерге ынак хевээр арткан. Кижин салгал-дары-биле мөңгөжир дээри-шин. Михаилдин Виктор оглу-нун уруу Айдыс, кенни Викто-рия, кады төрзүннеринин ажи-төлдери 80 харлыг өгбезин карактап, өөртүп чоруурун-га Михаил Кыргысович чор-гаарлары. Кызылда кызыгаар отряды аңаа үргүлчү байыр чедирип, кадыкшылын сонуур-гаар база бо хүннерде үндези-леттинге-ле 90 хар юбилейин демдегледип турар кызыгаар ше-ринин командьылындан ча-лалга ап, оларның оюн-тоглаа, концертин көргени — аңаа улуг өөрүшкү.

Улуг өгбөгө каң дег кадык-шылды, узун назынны, ол-ла хевээр аныяксыг, тура-сорукур боорун күзеп каалыңар.

Зоя ДОНГАК,
эмчи, шүлүкчү.

ТОДАРГАЙ
СОЛУГАЛАРНЫ
САЛГАН

Ямылар болгаш албан чер-леринге хамааржыр кол сорул-галарның бирээзинге Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол үрө-түннел чок чарыгдалдар-ны элзэн кызыгарын негээн. Ооң-биле кады ол кызырлга чурттакчы чонга берип турар хандырылгаларның шынарын-га канчап-даа илереттинмес ужурулуг деп, республиканың Баштыңы дыңнаткан.

Тудугта чарыгдалдарны чавы-задырының чугула курлавырла-рының бирээзинге Шолбан Кара-оол чаңгыс аай төлөвилелдерни ажылгаарын адаан. Республика-ның Юстиция херектеринин тала-зы-биле ямызынга ол негел-дени ажилдап кылгаш, чогуур нормативтиг актыны хүлээп алыр даалганы берген. Ол эр-гежок чугула, чүге дизе чоокку чылдарда социал адырның болгаш чуртталга бажыңнары-ның объектилерин тудар ужуру-луг бис.

Саң-хөө сайыды Орлан Достайга чарыгдалдарны хе-ректиг хандырылгаларны че-дирери-биле боттук хереглел-дерге дүүштүр кирип тургаш, оларны таарыштырар талазы-биле ажилды удуртур даалга-ны берген.

Сайгарлыкчы чорукту дет-кир талазы-биле Айыткал-дың ол кезин республиканың Баштыңы онзалап демдеглээн. Тывада биче болгаш ортумак бизнести регионалдыг деңгел-ге сайзырадыры-биле таарым-чалыг байдалдарны тургузар талазы-биле хемчеглер шагда-ла кол кичээнге алдынган деп демдеглевишаан, Шолбан Кара-оол Президентинин чаа эгелеп турар сайгарлыкчы-ларга чиигелделер дугайында эгелекчи саналдары бо угла-нышкында чаа-чаа перспек-тиваларны ажыдып турар деп дыңнаткан. «Республиканың Чазаа-биле тургустунган адми-нистративтиг шаптаразыннар-ны ажып эртер талазы-биле албан черлеринин аразының комиссиязы боттарының ху-ралдарын айда чаңгыстан эвээш эвести эрттирип, бар-ла күжү-биле эки ажилдаар, оон ыңай чүгле сайгарлыкчылар-дан дыңнадыг манаашкыны-биле боттарының ажил-чору-дулгазын кызыгаарлавын, а бизнести деткиринин боттук херексели апаар ужурулуг» — деп, Шолбан Кара-оол чугаа-лаан. Тус черниң чагырга баш-тыңнарына бизнеске кандыг-бир аргалар-биле дузалаар сорулгалыг муниципалдыг ко-миссияларның ажилын идеп-кейжидерин сүмелзэн.

Республиканың Баштыңы элзэн үрө-түннелдиг ажилды Садып алышкын ямызын-дан негээн. Ооң ажилдакчы-ларының кол сорулгазы — тус черниң бараан бүдүрүкчүлери-ниң барааннарын болгаш хан-дырылгаларын адааннаштыра-рынга даянып, оларның эконо-миктиг идепкейин хандыраары деп сагындырган.

ТР-ниң парлалга албаны.

Уругларның чурулга мөөрейи

Бичии уругларның эргажының хүнүнде Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан «Бичии уруглар чуртунда уругларның эргажы» деп чурулга мөөрейи республика чергелиг болуп эрткен. Мөөрейге ниитизи биле 3 хардан 18 харга чедир 298 уруг киришкен. 5-10 харлыг уруглар «Чурттуң айыыл чок чоруу» номинацияга — 80, 11-14 хар назылыг уруглар «Ачы-буянын бол» деп номинацияга — 41, 15-18 харлыглар аразынга «Мээң бажыңым — мээң хоорайым — мээң Тывам» деп номинацияга 9 янзы-бүрү чуруктарны чуруп киришкеннер.

2014 чылдың декабрь 12-де Тываның Алдан-Маадыр аттыг национал музейинге мөөрейниң тиилекчилеринге шаңналдарны комиссия кежигүннери тывыскаан.

«Чурттуң айыыл чок чоруу» номинацияга I черни «Отбиле ойнава» деп чуруу дээш Мөген-Бүрен ортумак школазының өөреникчизи, 10 харлыг Чингис Дамбий-оол; II черни

«Чурттуң айыыл чок чоруу» деп чуруу дээш Элегес-Аксы ортумак школазының өөреникчизи, 10 харлыг Ерлан Чубаков, III черни «Электрик херекселдери биле оваарымчалыг бол» деп чуруу дээш Кызыл хоорайның Надя Рушева аттыг чурулга школазының өөреникчизи, 8 харлыг Настя Шур-оол алганнар.

«Дузааргак бол» деп номинацияга 11-14 харлыг уруглар аразынга I черни Кызыл кожуунуң Көк-Тей ортумак школазының өөреникчизи, 13 харлыг Надежда Монгуш, II черни «Караа көрбес кижиге дуза» деп чурукту чураан Целинная ортумак школазының өөреникчизи, 12 харлыг Азиймаа Хертек, III черни Барыин-Хемчик кожуунуң Аксы-Барлык ортумак школазының өөреникчизи Чаида Сарыг-оол олар алганнар.

Бо-ла номинацияга I черни «Шупту чүве эки болур» деп чуруу дээш 13 харлыг Валерия Любимова, II черни «Камгалал» деп чуруу дээш А.Данзырын, III черни «Кырган-авазының дузалакчылары» деп чуруу

дээш 12 харлыг С.Бавыкина — Кызыл хоорайның Надя Рушева аттыг школазының өөреникчилери алганнар.

«Мээң бажыңым — мээң хоорайым — мээң Тывам» номинацияга I черни Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы ортумак школазының өөреникчизи, 15 харлыг Айдың-Херел Куулар, II черни Кызылдың 10 дугаар школазының өөреникчизи Александр Туляев, III черни Кызылдың 5 дугаар школазының өөреникчизи Айдана Серен алганнар.

Ол-ла номинацияга I черни «Кады бис» деп чурукту чураан 16 харлыг Адриана Оюн, II черни «Найыралдың самы» деп чурукту чураан 15 харлыг Алина Малик — Кызыл хоорайның Надя Рушева аттыг чурулга школазының өөреникчилери алганнар.

ТР-ниң өг-бүле болгаш уруглар херектериниң агентилели шылгараан уругларны дипломнар-биле шаңнаан. Чижээлээрге, «Онзагайы» дээш Кызылдың Надя Рушева аттыг школазының өөреникчилери А.Хертек, Д.Монгуш база

Кызылдың 8 дугаар школазының өөреникчизи Н.Куулар, «Бир янзызы» дээш Кызыл кожуунуң Целинная ортумак школазының өөреникчизи Н.Ш.Куулар, «Сеткилдин чаражы» номинацияга «Чаагай сеткилдин эзини» деп чурукту чураан 13 харлыг А.Бедарева дээш, оон-даа өске номинацияларга шылгараан уруглар шаңнатканнар.

Тиилекчилерге шаңналдар-

ны ТР-ниң ИХЯ-ның, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының, ТР-ниң Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле яамызының, ТР-ниң Культура яамызының, ТР-ниң Өг-бүле болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелиниң төлээлери тывыскааннар.

Айдың ОНДАР

Альберт ХОМУШКУНУ тирттырган чуруу.

Удуртукчувуска мөгейиг

2012 чылдың декабрьда Кызыл кожуунда уругларның немелде-өөредилге төвү улуг чидиригге таварышкан. Республиканың херээженнер шимчээшкениниң активчизи, Кызыл кожуунуң тургузукчуларының бирээзи, партия, совет органнарының хоочуну, «Эврика» уруглар төвүнүн директору Кара-Кыс Дамбаевна Нурзет аар аарааш, хенертен бистен чарлып чоруткан. Ынчалза-даа хүндүлүг, ынак удуртукчулуктуң омур-хевири, ооң ажил-иши «тыныжы» кезээде бистиң-биле тудуш арткан.

К.Д.Нурзет кончук мерген угаанныг, шыңгыы негелделиг, чымчак сеткилдиг директор чораан. Ооң ачызында «Эврика» немелде өөредилге төвүнге электроннуг технология дүрген сайзырап, бичии чаштарны, элээдилерни хөйү-биле мөңнээн. Ында башкылар өөреникчилери-биле — чүгле кожуунда эвес, республика, харын-даа Россия, делегей чергелиг янзы-бүрү хемчеглерниң тиилекчилери. Ол база эргим башкывыстың ачы-хавыязы, аравыста чок-даа болза, ооң күштүг судалы кошкаваан. 2014 чылда республикада немелде өөредилге талазы-биле шенелде шөлдү «Эврикага» чарлаан. Ындыг болганда доктаамал мөөрейлер, семинарлар эрттирер улуг төп апарганы ол. Маңаа кожуун бүрүзүндөн башкыларга мастер-класстар, арга-дуржулга солчуру чаңчылчаан.

Чоокта чаа «Немелде өөредилгеге эп-чөптүг, шыдамык болурун чедип алырының аргалары» деп чаа ажил-чорудулга

талазы-биле семинар эрткен. Аңгы-аңгы язы-сөөктүг, чүдүлгелиг чон аразынга эп-сеткил, хүндүткел, билчилгеге уругларны кижизидер темага даянган, Россияда чарлаан «Орус культура» чылынга тураскааткан хемчег болган. Таңды, Кызыл-Мажалык, Бай-Тайга база найысылалдың школаларындан

семинарларны билдиги организастан турарлар.

2011 чылда Бай-Тайга кожуунуң «Авырал» студиязынга аалдап чорааш, ында өөреникчилерниң мультиктер кылып турарын Кара-Кыс Дамбаевна көргөш: «Чүге биске ону тургузуп болбас деп» дээш, анимация — элезин-биле чуруур

10 салаазының дузазы-биле чуруур чараш ажил дээрзин дыңнакчыларга тайылбырлавышаан, көргүзүп, боттарынга кылып өөреткен.

Бо чурулга уран чүүлү XXI чүс чылдың эгезинде ты-вылган чаа хевир, ооң келир сайзыралы улуг. 1970 чыл үезинде Америкадан Кэролайн

хевири Россияда келген, о хамаанчок Тывавыстың ырабулуну Бай-Тайга кожуунда делегей чергелиг конкурстарның тиилекчилери «Авырал» студияда сайзыраан.

Бистиң ынак удуртукчу чораан Кара-Кыс Дамбаевнаның күзели-биле ам «Эврика» уруглар төвүнде ол бөлгү ажилдап турар. Ынаар элээдилер күзелдин-биле барып турар. Чоокта эрткен семинарвыстан өске школаларга бичии уран чүүл негизини барымдаазы бар. Ооң технологиязы ыңдыг-ла нарын эвес дөрбелчин хааржак иштинде электрик лампазы, ооң кырынга шилди салгаш, элезинде күзүн омур-хевириңни 10 салааның дузазы-биле үндүрү эккээр. Ол кижилер бүрүзүнү чогадыкчы фантазиясында хамааржыр. Элезинден аңгыда кофе, манка, хоюг чигир, дээрн ышкаш чүүлдерни ажиллап болур.

«Эврика» уруглар төвүнүн хүндүлүг директору К.Д.Нурзеттиң ажил-херээн төптүн хоочуннары Н.Ф.Венгер, М.И.Чойгал, О.Д.Монгуш, А.К.Монгуш болгаш өске-даа башкылар төлөпиг уламчылап турар. Республика чергели семинар — улуг ажил, ону эрттиреринге «РФ-тиң өөредилгезиниң тергини», методис башкы Л.В.Соломанова улуг үлүүн кириген.

Амгы директорувус «РФ-тиң хөй-ниити өөредилгезиниң тергини» Н.А.Кууларны удуртулгазы-биле хайыралы директорувус К.Д.Нурзетти ажил-херээн кошкатпайн, кызып ажилдаарывыс ооң чыры адынга мөгейиг болур.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ журналист, педагог

К.Д.Нурзет коллективтиң хоочуннары-биле. Чурукту хуу архивтен алган.

40 хире башкы келгеш, мастер-класстарга киржип, кижилер бүрүзү сертификаттарны холга алган. Бо дээрже, педагог кижиниң мергежилин бедидеринге чугула документ. Мындыг семинарларга башкылар киржирге, категориязы бедидир. Бо талазы-биле бистиң директорувус К.Д.Нурзет улуг негелделиг турганы-биле «Эврикада» башкыларның хөй кезин 1-ги болгаш бедик категорияның педагогтары, боттары

аныяк башкыны тыпкаш, ыңдыг бөлгүмнү К.Д.Нурзет тургускан. Ооң күзелдин Алдынай Александровна Хомушку боттандыргаш, семинарга мастер-класс эрттирген. Бо кичээлди ылаңгыя эр башкылар кончук магадаан. Олар школаларынга баргаш, ыңдыг бөлгүмнү тургузуп аптарының изиг күзели бар. А.А. Хомушкунуң эрттирген мастер-класс кичээлиниң ады «Элезин-биле фантазия». Анимация — колдуу холдун

Лиф (CorolineLeaf) «Петя биле бөрү» деп мультфильмни ыңчаар тургускан. Бо тоолдун техниказын канчаар чорутканы үр-ле билдинмейн турган. Аныяк чурукчу кыс кара порошкту шилге дескилей чаткаш, салаалары-биле тоолдун маадырларының омур-хевирин үндүрүп алган чүве-дир. Оон эгелээш бо техниканы венгр аниматор Феревец делгерей ажиллаан соонда, элезин-биле чуруур уран чүүлдүн чаа

2013 чылдың декабрь 28-те «Россия Федерациясында хамаатыларның социал хандырылганының үндезиннеринин дугайында» №442-ФХ Федералдыг хоойлунун негелделерин күүседир-биле белеткеттинген информастыг материал

2013 чылдың декабрь 28-те «Россия Федерациясында хамаатыларның социал хандырылганының үндезиннеринин дугайында» №442-ФХ Федералдыг хоойлузу (моон ыңай—Хоойлу) 2015 чылдың январь 1-ден күш-болуп кирер болгаш 1995 чылдың август 2-де «Улуг назылыг болгаш социал хандырылганының социал хандырылганының дугайында» №122-ФХ Федералдыг хоойлузу 1995 чылдың декабрь 10-да Россия Федерациясында чонунун социал хандырылганының үндезиннеринин дугайында» №195-ФХ федералдыг хоойлуларны солуп турар.

Хоойлу Россия Федерациясында хамаатыларның социал хандырылганының системаны сайзырадырынче, ооң ичин, шынарын болгаш дээштиин чедиринче угланган.

Хоойлу Россия Федерациясында хамаатыларның социал хандырылганының эрге-хоойлу, организастыг болгаш экономика үндезиннерин. Хамаатыларның социал хандырылганы адырынга Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырганының федералдыг органның болгаш күрүне эрге-чагырга органның эргелерин, социал ачы-дузаны алычларының болгаш чедиркичелерин эргелерин болгаш хүлээлгелерин доктаадып тургузуп турар.

Хоойлу социал хандырылганының кол принциптерин тодарадыр, социал хандырылганы адырында ажылгап кол-кол чамдык билиглериниң утузун илередир, социал хандырылганы хевирлерин, социал ачы-дузаның хевирлерин болгаш оларны чедирерин негелделерин, социал хандырылганы организацияларының ажыл-чорудулганының саң-хөө хандырылганының принциптерин тодарадыр.

Хоойлу күрүне эрге-чагырганының федералдыг органның бүрүн эргелеринин даңзын тодарадып турар, ооң иштинде кирген чүүлдер:

- күрүне политиказының үндезиннерин болгаш социал хандырылганы адырында эрге-хоойлу башкарылганының үндезиннерин тургузары;

- социал ачы-дузаны кижини санынга ааштыр акшаландырылганының нормативтерин санаарының талазы-биле методиктиг сүмелерни бадылаары;

- социал ачы-дузаның хевирлеринин ачы-биле социал ачы-дузаның чижелерин даңзын бадылаары.

Россияның Күш-ажыл яамызы ааразында бүрүн эргелерин боттандыраар:

- социал хандырылганы адырынга күрүне политиказын ажилдап кылыры болгаш боттандыраары, а ол ышкаш социал хандырылганы сайзыраңгайдыраарының талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыры;

- социал хандырылганы методиктиг хандырылганы, ооң иштинде социал хандырылганы негеттинерин тургустун келир байдалдарның профилактиказынга хамааржыр кезээн;

- социал хандырылганы организацияларының чижелерин номенклатуразын, Россия Федерациязының субъектилеринде социал хандырылганы организацияларының четкизин сайзырадырынга хережелдерни санаарының талазы-биле методиктиг сүмелерни, социал ханды-

рылга организацияларының, оларның тургузуунда сүмелзэн норма езугаар штат санын тудуп турар салбырларының чижелзэн чурумун, социал хандырылганы организациялары, оларның тургузуунда салбырларының болгаш өске-даа черлеринин эргежок чугула дериг-херекселдеринин даңзын бадылаары.

Эрге-хоойлу ажылгалының дуржулганын барымдаалап, Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органның бүрүн эргелеринин даңзын тодарткан, ында кирип турар чүүлдер:

- Россия Федерациязының субъектилеринде Хоойлуда доктаадып тургускан социал хандырылганы эрге-хоойлу башкарылганы болгаш организасташкыны;

- Россия Федерациязының субъектилеринде хамаатыларны социал хандырылганы негеттинип турар деп санаар, хуу программаны тургузар, социал хандырылганы адырынга регионун күрүне контролюн (хайгааралын) боттандыраар төлээлеткен органны тодарадыры.

Социал хандырылганы эрге-хоойлу башкарылганы болгаш организасташкыны боттандыраар чепсек кылдыр **Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органны Россия Федерациязының субъектилеринин социал ачы-дуза чедиркичелеринин чедирип турар социал ачы-дуза даңзын** Россия Федерациязының Чазаның бадылааны социал ачы-дузаның хевирлеринин ачы-биле чижелзэн даңзын барымдаалап, **хоойлу-биле бадылаарын**, социал хандырылганы адырынга регионун күрүне контролюн (хайгааралын) боттандыраар организасташкыны чурумун, **Россия Федерациязының субъектилеринде социал хандырылганы организацияларының номенклатуразын, социал ачы-дуза чедиркичелерин дээш телевиденин хемчээлин болгаш ону тыртарының чурумун**, Россия Федерациязының субъектилеринде социал хандырылганы организацияларында аш-чемниң нормазын бадылаарын боттандыраар.

2013 чылдың декабрь 28-те №442-ФХ Федералдыг хоойлунун негелделерин күүседир сорулга-биле Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органның хүлээп алыр ужуруг хоойлужулгаларының болгаш нормативтиг эрге-хоойлу өске-даа актыларының чижелзэн даңзын, ону кошкан.

Хоойлунун күжү Россия Федерациязының хамаатыларыга, Россия Федерациязының девискээринде чурттап турар даштыкы хамаатыларга болгаш хамааты эвес кижилерге, дезип көшкеннерге (моон ыңай — хамааты дээр) хамааржыр.

Социал хандырылганы билдиришкени эргежок чугула социал ачы-дузаны алыччыларга тус-туста доктаадырын хамаатының социал ачы-дузага негелдизин барымдаалап тургузар дээрзин Хоойлу көрүп турар. Хамаатыга социал ачы-дуза негеттинип турар деп хүлээп көргөн барымдаага үндезилээш, **Россия Федерациязының субъектилеринин социал хандырылганы талазы-биле хүлээлгелерни күүседир кылдыр**

күрүне эрге-чагырганының төлээлекчи органыче-даа, азы социал ачы-дуза чедиркичизинче социал хандырылганы тыпсырының дугайында бижимел азы электронуг билдиришкенин кириер (Хоойлунун 14 чүүлү). Социал ачы-дузаны чедиреринин дугайында билдиришкенин майыын Россияның Күш-ажыл яамызы бадылаар (Хоойлунун 7 чүүлү).

Хоойлуда «социал ачы-дузаның алыччызы», «социал ачы-дузаның чедиркичизи», «социал хандырылганы негелдени тыылдырып турар байдалдарның профилактиказы» деп чаа билиглерни кириген, «социал ачы-дузаның стандарты» деп билигни чаа эдилге-биле кириген (социал ачы-дузаны чедиреринин хемчээлинге, үезинге болгаш шынарынга чаа негелделер кириген), бо таварылгада социал ачы-дузаның стандарты социал ачы-дуза чедирер чурумун кол кезээ болур.

1995 чылдың декабрь 10-да №195-ФХ Федералдыг хоойлу мурнунда хүлээп алган турганы «амыдыралдың берге байдалы» деп билиг бо Хоойлуда көрдүмзэн. Ооң орунга социал хандырылганы негеттинип турар деп санаткан хамаатыларның тытып келир байдалдарын тодарадыр айыткан. Ындыг байдалдарга хамааржыр чүүлдер:

- аараанындан, кемдээшкени алганындан азы инвалид болганындан угаан-медерелин азы бодун ажаап-тежээр байдалын, боду шимченип кылаштар, амыдыралдың негелделерин бодунга хандырып шыдаар аргазын долузу-биле азы чартык-чамдызын чидиргени;
- өг-бүлөде өске кижиниң азыралы негеттинип турар инвалид кижиниң азы инвалидтерниң, ооң иштинде инвалид уругунуң азы инвалид уругларның бары;
- социал чаңчыгышкыны бергелерге таваржып турар уругунуң азы уругларның (ооң иштинде азыралда болгаш хайгааралда турар) бары; инвалидти, уругну, уругларны ажаап тежээр (ооң иштинде түр када) арганың чогу, а ол ышкаш оларга хайгааралдың чогу;
- өг-бүлениң иштинге чөрүлдээлери бары, ооң иштинде наркотик ажылгаан азы эзирик кижилер-биле, мөлчүжер оюннарга сонугалдыг кижилерниң, угаан-медерели четпес кижилерниң бары, өг-бүлөде күш дөгээр чоруктарының бары;

- доктаамал чурттаар черинин чогу, ооң иштинде чээрби үш хар четкен болгаш өскүс уруглар, ада-иезинин хайгааралы чок арткан уруглар организацияларынга турар үези эрткен уруглар;

- ажылының болгаш амыдыраар акша-хөрөңгизинин чогу.

Хамаатыларның ажыл-амыдыралының байдалдарын баксырадып азы баксырадып болур чүүлдерлиг өске-даа байдалдарны Россия Федерациязының субъектилеринин нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле тодарадыр.

Эргежок чугула социал ачы-дузаны алыччыларга тус-туста доктаадырын хамаатының социал ачы-дузага негелдизин барымдаалап тургузар дээрзин Хоойлу көрүп турар. Хамаатыга социал ачы-дуза негеттинип турар деп хүлээп көргөн барымдаага үндезилээш, **Россия Федерациязының субъектилеринин социал хандырылганы талазы-биле хүлээлгелерни күүседир кылдыр**

төлээлеткен күрүне эрге-чагырга органы социал ачы-дузага тус-тус негелдени тодарадыр болгаш социал ачы-дузаны чедиреринин тус-тус программаны тургузар (Хоойлунун 16 чүүлү). Социал ачы-дузага тус-тус негелдени тодарадырының талазы-биле сүмелерни, а ол ышкаш социал ачы-дузаны чедиреринин хуу программаның майыын Россияның Күш-ажыл яамызы бадылаар (Хоойлунун 7 чүүлү).

Социал ачы-дузаны чедиреринин тургустунган хуу программаны хамаатының социал ачы-дузага негелдизинин өскерилгенин барымдаалап үш чылда бирден эвээш эвес катап эде көөр.

Социал ачы-дузаның алыччызының чурттап турар чери өскерилген таварылгада мурнунда чурттап турган черинге тургустунган хуу программа чаа чурттап турар черинге хуу программаны Хоойлунун 16 чүүлүнде доктаадып тургускан хуусаада болгаш чурумун езугаар тургускуже чедир Россия Федерациязының субъектилеринде доктаадып тургускан социал ачы-дузаның даңзында хемчээлинге дүүштүр бодунун күжүн чидирбес.

Социал ачы-дузаны социал ачы-дузаның чедиркичизи биле хамаатының азы ооң хоойлу езугаар төлээзинин аразында чарган керээ езугаар, социал ачы-дузаны чедиреринин хуу программаны барымдаалап социал ачы-дузаны чедиреринин хуу программаны кириген хүнден бир хонук хуусааның дургузунда чарар (Хоойлунун 17 чүүлү). Социал ачы-дуза чедиреринин хуу программанында кирген социал ачы-дузаны тыпсырын, бир эвес ону телевидениг кылдыр тыпсып турар болза, ооң өртзөн (өртзениң кезик-чамдызын) керээге айтыр. Керээниң майыын база-ла Россияның Күш-ажыл яамызы бадылаар (Хоойлунун 7 чүүлү).

Чедиркичилер социал ачы-дузаны хуу программага болгаш керээниң негелделеринге дүүштүр, а ол ышкаш социал ачы-дуза чедиреринин чурумун езугаар тыпсыр хүлээлгелиг (Хоойлунун 12 чүүлү).

Россия Федерациязының субъектилеринде социал ачы-дуза чедиркичилеринин даңзын болгаш социал ачы-дуза алыччыларының даңзын тургузуп база ол езугаар ажилдап турар (Хоойлунун 24-26 чүүлдер). Социал ачы-дуза чедиркичилеринин даңзын Россия Федерациязының хоойлужулгаларының негелделеринге дүүштүр Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырганының төлээлеткен органының Интернет информация-телекоммуникация четкизинде албан-езуунун сайтызынга шупту улуска көскү кылдыр кириер. Социал ачы-дуза чедиркичилеринин даңзын болгаш социал ачы-дуза алыччыларының даңзын тургузарының болгаш ооң-биле ажилдаарының талазы-биле сүмелерни Россияның Күш-ажыл яамызы бадылаар (Хоойлунун 7 чүүлү).

Ол ышкаш Хоойлу социал ачы-дузаны халас болгаш телевидениң үндезинге тыпсырының негелделерин, а ол ышкаш социал ачы-дузаны халас алыр болгаш бажыңыга чартык-стационар азы стационар байдалдарга телевидениг тыпсыр хамаатыларның категорияларын тодарадып турар.

(Уланчызы 8-ки арында).

2013 чылдың декабрь 28-те «Россия Федерациясында хамаатыларның социал хандырылгазының үндезиннеринин дугайында» №442-ФХ Федералдыг хоойлунун негелделерин күүседире-биле белеткеттинген информастыг материал

(Төнчүзү, эгези 7-ги арында).

Россия Федерациязының хоойлу актыларының өй-чижээн санааны езугаар социал ачы-дузалар алыкчызының бир кижиге хамаарыштыр орулгазы Россия Федерациязының субъектизинин хоойлузу-биле тургускан бир кижиге онааштыр халас социал ачы-дузаны халас чедиреринин эң бедик деңгелинде билдиреишкени кириген хүнде дең азы эвээш болза, социал ачы-дузаларны халас чедирер. Социал ачы-дузаларны халас чедиреринин бир кижиге онааштыр эң бедик деңгелинде хемчээлин Россия Федерациязының субъектизинин хоойлузу-биле тургузар болгаш ооң хемчээли Россия Федерациязының субъектизинин хоойлузу-биле чурттагыч чонунун кол социал-демографтыг бөлүктөргө тургускан амыдыраарының эң чавыс хемчээлинден бүдүн чартык деңгелинде куду болбас ужурулуг.

Социал ачы-дузаларны бир кижиге онааштыр халас чедиреринин чурумун Россия Федерациязының Чаззаа тургузар (Хоойлунун 7 чүүлү).

Россия Федерациязының субъектизинин социал ачы-дузаның социал хандырылгазының аңгы-аңгы хевирлеринин даңзызын (Хоойлунун 8-ки чүүлү) Россия Федерациязының Чаззааның бадылааны социал ачы-дузаларны чикчек даңзызынга, ол ышкыш Россия Федерациязының субъектизинин девискээринде социал дузаларны чедиреп турарларының күүседире албан боор чурумунга (Хоойлунун 7 чүүлү) үндезилеп бадылаар.

Хууда тургускан программа чокка болгаш сонгаарладып болбас хуусаада социал ачы-дузалар алыкчызының байдалындан хамааржыр дүрген чедирер социал ачы-дузаларны бот-тускайлаң дүрген чедирер социал ачы-дузалар кылдыр (Хоойлунун 21 чүүлү) доктааткан.

Ооң аңгыда социал ачы-дузаларга хамаарышпас, социал дузаларны албан черлеринин, организацияларның аразында кады ажилдажылгазынга үндезилээн, медицинаның, психологияның, педагогиканың, юридиктиг болгаш социал дузаны чедирери чугула апаар хамаатыларның социал ажаалдазын Хоойлу кириген. Социал ачы-дузаларны чедиреринин хууда программаларына социал ажаалда талазы-биле хемчеглерни кириер.

Федералдыг күүседикчи эрге-чагырга органнарының, Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнарының эргелелинде социал хандырылга организацияларының ажил-чорудулгазының акшаландырышыкынын чогуур бюджеттин акша-хөреңгизи-биле, ол ышкыш төлевирлиг (чамдыызын төлээр) ачы-дузаларны ал турарлары-

ның кириген акша-хөреңгизи-биле акшаландыраар.

Күрүнени эвес организацияларның, хууда сайгарлыкчыларның социал ачы-дузаларны чедирер талазы-биле ажил-чорудулгазын Россия Федерациязының чогуур бюджетинден субсидияларны бээр-биле, күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелдерни хандырганындан база социал ачы-дузаларны өртөктөг азы чамдыызын төледип чедиргенинен үнген акша-хөреңгизи-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр акшаландыраар.

Хууда программа кирбээн, ынчалза-даа Россия Федерациязының субъектизинин даңзызында бар ачы-дузаларны өске чедирекчизинден хамааты ачы-дузаны ал болур. Социал ачы-дузаларны бир кижиге хамаарыштыр чедиреринин саң-хөө өй-чижектеринге дүүштүр үндүрген чарыгдалдарны ачы-дузалар чедирекчизинге дуглап бээр. Социал ачы-дузаларны чедиреринин саң-хөө өй-чижектерин Россия Федерациязының Чаззаа бадылаар. Социал ачы-дузаларны бир кижиге онааштыр чедиреринин өртөктөрүн санаарының чурумун Россия Федерациязының субъектизинин тускай эрге-хүлээлгели органы бадылаар.

Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне органнарының бадылааны чурум езугаар ачы-дузалар чедиреринге албан черлеринин аразында кады ажилдажылганы Хоойлу чөпшээрер турар.

Социал ачы-дузалар чедирелгезин боттандыраарына (Хоойлунун 7 чүүлү) Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне органнарының аразында кады ажилдажылгазынга сүмелерни Россияның Күш-ажыл яамызы бадылаар. Россия Федерациязының субъектилеринин социал хандырылга талазы-биле күрүне органнарының аразында кады ажилдажылгазының чурумун бадылап каар.

Социал хандырылга адырынга контролду (хайгааралды), хөй-ниити контролун база боттандыраарының чуруму Хоойлуда бар.

Хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне органнарының бадылааны социал ачы-дузаларны даңзызы Россия Федерациязының субъектизинде 2014 чылдың декабрь 31-де байдалдан кызырылбазын база көрүп каан.

Хоойлунун күштүг боорунун бетинде социал ачы-дузаларны алырының эргези тыптып келгенерге социал ачы-дуза алырының чаа доктааткан төлевирлери 2014 чылдың декабрь 31-де байдалдан эвээш эвес, социал ачы-дузаларны чедиреринин байдалы 2014 чылдың декабрь 31-де байдалдан дорайтавас ужурулуг.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Пий-Хемского кожууна поступило заявление от гражданина РФ **Ондар Антония Даш-ооловича** о предоставлении в собственность путем выкупа земельного участка с кадастровым номером 17:08:1330001:23, ранее находящегося на праве аренды у заявителя на основании договора аренды земельного участка №19 от 08.09.2010г., из категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Суш, местечко «Мельница», с общей площа-

дью — 110 000 кв. м., вид разрешенного использования.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному извещению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры
Б.В. КУЖУГЕТ.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып алырынга ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шыныдылга №104 от 13 октября 2011г.
ОГРН 1061901008806

Төлевирлиг үндезинге парлаан.

Предновогодняя акция

в Ледовом зале до 28 декабря.
В будние дни с 8:30 до 20:30 час:
с прокатом коньков — 180 руб.
со своими коньками — 80 руб.
в праздничные и выходные дни:
с прокатом коньков — 200 руб.
со своими коньками — 100 руб.

Байыр чедиреишкени

Кызыл кожуунун Баян-Кол суурда чурттап чоруур угбавы **Лариса Сымчаан-ооловнаның** 60 харлааны-биле болгаш чевис **Владимир Оюн-оолович СИРИННЕРНИҢ** өг-бүлө бо-луп чурттаанындан бээр 40 чыл болган ою-биле!

Аныаксыг, эрес соруу ол-ла хевээр
Алдан харлаан угбавыска байыр тудал.
Аныяндан кады чурттаан чевиске
Алдар кадыын, кижик-чолду күзеп тур бис!

Угбавыс-даа, чевис-даа — силер ийи
Кайгап ханмас демниг болган бүле силер.
Улуг үүле, ажил-албан, ажы-төлдер,
Кады чурттаан чылдарыңар эргим артар!

Уйгу-дыш чок, өөрүшкүлүг, муңгаралдыг
Узун-кыска, кандыг хуннер турбаан дээрил.
Уруг-дарыг, күдээ-келин, чону көвей
Юбиярлар найыр-доюн үлежили.

Эглип келбес эрткен чылдар нүүрүн көрүп,
Эчис күзөл сорулгазын ам-даа салбаан,
Ужур-чөптүг ынакшылы быжыг дөстүг
Угбай, чевисей найыралын үлегерлээ!
Дуңмазы Айдар КУУЛАРДАН

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузун баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная
кудумчузу, 155, (2 дугаар каът)

Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030034.

Төлевирлиг үндезинге парлаан.

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ БОЛГАШ ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ) ЭМЧИЗИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда)

Ажылдаар шактары: 9.00-18.00

Улуг-хүн — дыштаныр хчн

Харылзажыр телефону:

8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.

Эмнээшкн таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.

Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де
Тыва Республиканың Кадык камгалам яамызы тыыскан.
Төлевирлиг үндезинге парлаан.

Мөгейиг

2014 чылдың ноябрьда сарлыкчы, спортчу, ус-шевер даараныкчы оглум Май-оол Аңчы-оолович Хомушкуну чидирип, улуг качыгдалга таварышканым берге-ле болган. Берге үеде «Мөген-Бүрен» КУБ-туң директору, ТР-ниң Ордениниң эдилекчизи Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржактың материалдыг болгаш моральдыг улуг деткимчези дээш курлак чедир мөгейишаан, ооң коллективинге болгаш ырак-чооктан келген төрөлдөргө «Шын» солун дамчыштыр четтиргенимни илергейлеп олур мен.

Е. Хомушку, «Мөген-Бүрен» КУБ-туң сарлыкчызы база уруглары, уйнуктары.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар **А.М. МОНГУШ.**

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харысалгалыг секретарь — 2-40-77.
КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалам болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 6112. Чагыг 155. Номери парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — **ПИ № ТУ17-00068.** Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.